

MƏNBƏŞÜNASLIQ

Fərman Xəlilov. AMEA Naxçıvan bölməsi əlyazmalar fondunda qorunan farsdilli əlyazmalar və çap kitabları // Əlyazmalar yanmır, 2018, №2(7), s. 139-143.

UOT: 93: 03.81.37

Fərman Xəlilov
filologiya üzrə elmlər doktoru
 AMEA Naxçıvan Bölməsi,
 Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 76
fermanhalilov@yahoo.com

AMEA NAXÇIVAN BÖLMƏSİ ƏLYAZMALAR FONDUNDA QORUNAN FARSDİLLİ ƏLYAZMALAR VƏ ÇAP KİTABLARI

Açar sözlər: *farsdilli əlyazmalar, çap kitabları, bədii əsərlər, dini mövzular, Naxçıvan əlyazmaları.*

Ключевые слова: *персидские рукописи, печатные книги, художественные произведения, религиозные темы, нахчыванские рукописи.*

Key words: *Persian manuscripts, printed books, literary works, religious topics, Nakhchivan manuscripts.*

2005-ci ildən fəaliyyətə başlayan AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda 400-dən çox qədim çap kitabı və əlyazmalar mühafizə olunur. Bunlar elmin müxtəlif sahələrinə – tarix, dilçilik, ədəbiyyatşünaslıq, nücum, fiqh, məntiq, riyaziyyat, tibb, coğrafiya, həmçinin bədii ədəbiyyata aid qiymətli materiallardır. Fondada qorunan bu materialların 80-dən çoxu əlyazma, qalanı isə daşbasma üsulu ilə və elektrik mətbəəsində çap olunan kitablardır. Buradakı Qurani-Kərimin incə nəstəliq xətti ilə ərəbcə yazılmış bəzi ayələri və məşhur dua nümunələri toplanan çox kiçik formatlı əlyazma təxminən 500 il bundan əvvələ aiddir. Bundan başqa 1117 hicri-qəməridə (miladi 1705) müəllifi Abdulla Məhəmməd Nasiri olan 400 il bundan əvvəl yazılmış “Ehticac” adlı əlyazma (ərəbcədir) və 1224 hicri qəməridə (miladi 1824) çap olunan Hacı Molla Əbdülkərim ibn-Məhəmmədəli Xorasaninin “Ənisül-vaizin” kitabı (farscadır) fondada qorunan ən qədim əlyazma və çap kitabıdır. Birinci əlyazmada əhli-beytlə xilafət arasındakı münasibətlərdən, ikincisində isə imamların həyatından bəhs olunur.

Biz bu məruzəmizdə fondada qorunan farsdilli çap kitabları və əlyazmalardan bəhs edəcəyik. Fondada fars dilində 50-dək əlyazma, 130-dan çox çap kitabı mövcuddur. Məruzə boyu onları ümumi şəkildə “əlyazmalar” adlandırmağı məqsəduyğun hesab edirik.

Əlyazmaların əksəriyyəti “B”, az qismi isə “A”, “C” və “D” formatındadır və nəstəliq xətti ilə yazılmışdır. Nəsx, süls xətti ilə yazılan əlyazmalar da vardır.

Fonda daxil olan farsdilli əlyazmaların əksəriyyəti Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən – Şərur, Sədərək, Kəngərli, Babək, Culfa, Ordubad, Şahbuz rayonlarının ərazilərindən toplanılmışdır. Bunların içərisində yazılma və çap edilmə tarixləri bəlli olanlar az deyil. Məsələn, Məhəmməd Bağır ibn-Məhəmmədtəqi Məclisi. “Həqqül-yəqin” – 1244=1827

[1, C-24/121]; Əbdülrəsul ibn-Mirzə Əhməd Hüseyn Zunuzi. “Əbiyatül-lətif” – 1258=1842 ç[1, B-91/178]; Qaani Mirzə Həbib Şirazi. “Divan” – 1273=1856 [1, B-99/186] və s. Naqis olduqları üçün onların bir qismini tarixini dəqiq şəkildə müəyyənləşdirmək çətindir.

Tədqiqat zamanı əlyazmaların yazıldığı və çap olunduğu yerlər, onların ərsəyə gəlməsində xidməti olan müxtəlif sənətkarlar, mətbəə və karxanalar haqqında xeyli məlumatlar əldə edilmişdir.

Himayəçi və sifarişçilər: Məşədi Kazım Təbrizi, Məhəmməd Əbdürrəhman, Ağa İsmayıl Zeydi, Hacı Əli Əkbər Xonsari, Kərbəlayi Məhəmməd vələdi-Səmədli xan, Əli Üskuyi, Məşədi Məhəmməd həsən, Abbas xələfi-Məhəmməd Səfi Təbrizi, Əli Əsgər xələfi-Kərbəlayi Bağır Təbrizi, Əli ibn-Hüseyn Təbrizi, Kərbəlayi Məhəmməd Təbrizi, Məhəmməd Mehdi, Abbasəli ibn-İsmayıl, Ağa Əkbər ibn-Ağa Əbdülqəffar.

Katiblər: İsmayıl, Mirzə Məhəmməd Aştiyani, Məhəmmədəli ibn-Əliqulu Təbrizi, Abbas ibn-Qulu ibn-Mehdi xan, Məhəmməd ibn-Abdullah, Mirzə Əli vələdi-Həsən İrəvani.

Xəttat: İbn-Məhəmmədəli Xoşnevis.

Tərcüməçilər: Mirzə Əbdülkərim Təyyib ibn-Məhəmməd İsmayıl, Əbdul Məali Nəsrullah ibn-Əbdülhəmid, Şeyx Məhəmməd Cəvizi.

Yazıldığı və çap olunduğu yerlər: Təbriz, Tehran, Tiflis, Kampur (Hindistan).

Çap olunduğu mətbəə və karxanalar: “Əxtər” (mətbəə), “İttihad” mətbəəsi (Tehran), Hacı İbrahim, Hacı Əhməd ağa Təbrizinin və Məşədi Abbasəlinin karxanaları.

Farsdilli əlyazmaları araşdırarkən məlum olmuşdur ki, onların müəllifi, katibi və çapına himayədarlıq edənlərin içərisində Əliqulu Mirzayi Naxçıvani (“Hidayətül-talibin” əsərinin müəllifi), Məhəmmədqasım ibn-Məhəmmədağlı Ordubadi (dini hökmlərə aid risalənin müəllifi), Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani (“Məzahirül-ənvar” əsərinin müəllifi), Əsgər ibn-Hüseyn Ordubadi (Sədi Şirazinin “Gülüstan”, “Külliyat”, Mirzə Mehdi xan Astrabadinin “Tarixi-Nadiri”, Axund Molla Abbasəlinin “Təhfətül-məcalis”, Əbülqasım Firdovsinin “Şahnamə” əsərlərinin çapına himayədarlıq edən), Məhəmməd ibn-Molla Süleyman Əklisi (Əbunəsr Fərahinin “Nisabüs-sıbyan” əsərinin katibi), Əli Əkbər vələdi-Məşədi Məhəmmədrza Naxçıvani (İbn-Əli Ubeydə Səqəfinin “Muxtarnamə” və Məhəmməd Bağır ibn-Məhəmmədağlı Məclisinin “Həyatül-qulub” əsərlərinin katibi) kimi naxçıvanlılar da vardır.

Fondda mühafizə olunan Əbülqasım Firdovsi, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazi, Qaani, Mirzə Həbib Şirazi, Nazim, Qumri, Hüseyn Qulpayqani, Mirzə Məhəmməd Həsən əl-Hüseyn Zunuzinin şeirləri və poemaları, həmçinin mənsur “İsgəndərnəmə”, “Kəlilə və Dimnə”, “Əlfə leylətin və leylətin” (“Min bir gecə”) kimi bədii əsərlər Şərq dünyasında öz dövrü üçün aktual mövzulara həsr olunan dəyərli sənət inciləridir.

Fonddakı “Nicat ət-Mominin” (Məhəmmədəli ibn-Məhəmməd Sadiq Hüseyn), “Hezar məsələ”, “Zadul-məad”, “Cəlail-uyun” (Məhəmməd Bağır ibn-Məhəmmədağlı Məclisi), “Qanuni-Qüdsi” (Abbasqulu ağa Bakıxanov), “Cənnətül-xülud” (İbn-Məhəmməd Momin Məhəmmədrza), “Tarixi-Nadiri”, “İnşa” (Mirzə Mehdi xan Astrabadi), “Tarix əl-möcəm fi asari-mülükül-əcəm” (Fəzlullah ibn-Abdullah), “Hidayətül-müvəhhidin” (Abdullah Hacı Təbrizi Kuzekonani), “Ənvarül-xəmsə” (Molla Məhəmməd Zəncani), “Minhəcül-sadiqin” (Molla Fətullah ibn-Kaşani), “Xəzan və bəhar” (Mirzə Məhəmməd Şərif Kaşif), “Təriqül-bəka” (Molla Məhəmməd Hüseyn Şəhrabi), “Əl-zakirin” (İbn-Nazim Əsədullah Kaşani), “Mehracüs-səadət” (Əhməd ibn-Məhəmməd Mehdi Nəraqi), “Təfsiri fatihətül-kitab” (toplayanı: Əbdül Lətif) və digər əlyazmalarda isə Adəmin yaradılışı və sonuncu peyğəmbərin dövrü, Hz. Məhəmməd peyğəmbərin zühuru və həyatı, Qurani-Kərimdə işlədilən terminlərin lüğəti, Quran surələri, ayələri, hədis və məşhur duaların şərh, müxtəlif dini şəxsiyyətlər və imamlarla bağlı rəvayətlər, Hz. Əlinin mədhi, inam, əxlaq və dini etiqadlar, əməvilərə qarşı aparılan mübarizələr, İran şahlarının tarixi, məşhur şəxsiyyətlərin məktubları, Şərq əfsanə və rəvayətləri, Şərq təqvim, bəzi şəriət hökmləri və adət-ənənələrin şərh, dini lətifə və nəsihətlər, fars dilinin qrammatikası, islam tarixi və başqa mövzular öz əksini tapmışdır.

Farsdilli əlyazmaların bir qismi vaxtilə mollaxana və mədrəsələrdə tədris vəsaitləri olmuşdur. “Gülüstan”, “Bustan” (Sədi Şirazi), “Əbvabül-cinan” (Məhəmməd Rəfiəddin Qəzvini), “Cameyi-Abbasi” (Bəhaəddin Məhəmməd Amili), “Nisabüs-sibyan” (Əbu Nəsr Fərahi) belə əlyazmalardandır.

Fondda müxtəlif illərdə çap olunan “Gülüstan”ın 12, “Bustan”ın 2, “Əbvabül-cinan”ın 14, “Cameyi-Abbasi” və “Nisabüs-sibyan”ın 7 müxtəlif nüsxəsi vardır. Bunun səbəbi, şübhəsiz ki, həmin əlyazmaların tədris vəsaiti kimi müntzəm olaraq çap edilməsi və çox geniş ərazilərdə yayılmasıdır. Həmin dərsliklər zamanında gənc nəslin formalaşmasına layiqli töhfələrini vermişdir. Bu barədə müəyyən təsəvvür əldə etmək üçün iki əlyazmanın mündəricəsinə nəzər salmaq kifayətdir:

1. “Nisabüs-sibyan”. Ensiklopedik xarakterlidir. Əlyazmada əvvəlcə ərəb dilində olan bir sıra mühüm dini terminlərin fars dilində izahı verilir. Sonra əruz vəzninin bəhrləri aydınlaşdırılır. Əlyazmada Quranın surələri, dualar və Hz. Məhəmməd peyğəmbər, həmçinin imamlar haqqında ətraflı məlumatlar da öz əksini tapmışdır. 12 ayın ərəb, yunan və türkcə adları, bürclər, müxtəlif planetlərin hansı bürcdə yerləşməsi və bəzi tarixi hadisələr haqqındakı məlumatlar əlyazmanın ən maraqlı səhifələridir.

2. “Əbvabül-cinan”. Nəsrə yazılan bu əlyazma əsasən dünya, insan və həyat haqqında fəlsəfi düşüncələr, insanların müxtəlif əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri və davranışlarına aid ibrətli rəvayətləri özündə birləşdirir. Şərq klassiklərindən farsca şeirlər və hədislərdən ərəbcə verilən nümunələr əlyazmadakı nəsihətləri tamamlayır.

Fonddakı əlyazmalar üzərində apardığımız araşdırmalar onlara məxsus olan bəzi səciyyəvi xüsusiyyətləri də müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Aydın olmuşdur ki, bu əlyazmaların çoxu xüsusi filiqranlı kağızlarda yazılmış, bəzilərinin müxtəlif səhifələrinə ya müəlliflərin, yaxud da başqa şəxslərin möhürləri basılmışdır. Filiqran və möhürlərin naqis əlyazmaların müəllifi, yazılma və çap olunma tarixlərini müəyyənləşdirmək üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Bu istiqamətdə xüsusi araşdırmaların aparılmasına ehtiyac duyulur.

Bəzi əlyazmaların mətni qara, sərlövhələri isə qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Fondda müxtəlif səhifələrində həndəsi fiqurlar şəklində yazılan əlyazmalara da rast gəlmək olur.

Əlyazmaların az bir qismi rəngli və ağ-qara ornament və miniatürlərlə bəzədilmişdir. Dini mövzulu əlyazmaların heç birində miniatür yoxdur. Onlara ən çox fonddakı süjetli əsərlərin əlyazmalarında rast gəlirik. Ustalıqla işlənən bu miniatür-illüstrasiyalar oxuculara estetik zövq aşılamaqla yanaşı, əsərlərdə “bədii-estetik idealın tamamlanması üçün” [2, s. 113] də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bir nümunə: mənsur “İskəndərnamə” əlyazmasına [1, C-39/350] 135 rəngsiz miniatür daxil edilmişdir. Yeri gəlmişkən, mütəxəssislərin fikrincə, hicri VI əsrdən əvvəl köçürülən mənsur “İskəndərnamə” ərəbcədən fars dilinə tərcümə edilmişdir. İran alimi S.Nəfisinin fikrincə, Nizami İskəndərnamə” poemasını yazarkən mənsur “İskəndərnamə”dən də faydalanmışdır.

Əlyazmadakı miniatürlər Makedoniyalı İsgəndərin yürüşləri, müxtəlif ölkələrdə qarşılanması, rastlaşdığı və söhbət etdiyi adamlar, dövlət xadimləri ilə apardığı danışıqlar, qanlı döyüşlərin gedişi, göstərdiyi qəhrəmanlıqlar, olduğu yerlərin təbii mənzərələri, istirahət zamanı keçirilən məclislər və digər hadisə və əhvalatlar haqqında oxucularda dolğun və əyani təsəvvür yarada bilir. Həmin miniatürlər Yaxın və Orta Şərqə məxsus bir sıra ənənələri nümayiş etdirdiyi üçün də böyük dəyəərə malikdir. Xalqın bədii zövqü, əxlaq-tərbiyə məsələləri, zəmanəsinin psixologiyası, miniatürçü-rəssam tərəfindən nəzərə alınması bu miniatürlərin oxuculara emosional təsirini daha da artırmışdır.

Bir neçə kəlmə də bu miniatürlərin müəllifləri haqqında.

359 vərəq həcmində olan əlyazmanın (əvvəli və sonundan vərəqlər düşüb) müxtəlif səhifələrində verilən miniatürlərin çoxunda rəssamın adı üç formada göstərilmişdir:

1. “Əməli-Hüseyn Mirzə” [1, C-39/177, v. 10, 13^b, 14^b, 15^b, 35^b və s.].
2. “Əməli-Mirzə Hüseyn Ağa Seyyid Mirzə Nəqqaş” [1, C-39/177, v. 61^b].

3. Əməli-Ağa Mizə Hüseyn vələdi-Ağa Seyyid Mirzə İsfəhani” [1, C-39/177, v.288^a, 298^b, 302^b].

Bu qeydlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, miniatürlərin müəllifinin tam şəkildə adı belədir: Mirzə Hüseyn Seyyid Mirzə İsfəhani oğlu.

Əlyazmadakı müəllifi göstərilməyən miniatürlər də ehtimal ki, Mirzə Hüseyn Seyyid Mirzə İsfəhaninin “əməlidir”.

Fondda qorunan aşağıdakı farsdilli əlyazmalar da miniatürlüdür.

B-158: “Müseybnamə” – 21 miniatürü var. Rəssamı göstərilməyib.

B-196: Sədi Şirazi. “Külliyat” – 31 miniatürü var. Rəssamı göstərilməyib.

C-14: “Kəlilə və Dimnə” – 22 miniatürü var. 4-ü Mirzə Cəfər, 5-i Məhəmməd Bağır xan, 13-ü isə Əbülmutəlib tərəfindən çəkilmişdir.

D-73: Əbülqasım Firdovsi. “Şahnamə” – 8 rəngli, 50 ağ-qara miniatürü var. Rəssamı göstərilməyib.

Əlyazmalara ornamentlərin vurulmasında ənənəvi elementlərdən istifadə olunmuşdur. Ornamentlərdə bitki, quş, heyvan təsvirləri, həndəsi təsvirlər və abstrakt rəsmlər daha çox diqqəti cəlb edir. Bu ornamentlər bir tərəfdən tərtibçi-rəssamların yüksək sənətkarlıq qabiliyyətlərini nümayiş etdirirsə, digər tərəfdən əlyazmaya xüsusi gözəllik verir.

Fondda elə əlyazmalar da vardır ki, onların haşiyələrinə, yaxud ilk və son vərəqlərinə mətnə aid izahlar, Azərbaycan və fars dillərində kiçik şeir parçaları, bəzi şəxslərin təvəllüd, vəfat tarixləri və digər şəxsi qeydlər yazılmışdır. Bu qeydlər tarixçi, ədəbiyyatşünas və dilçi mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

Bizim tərəfimizdən hazırlanan Fondadakı farsdilli əlyazma və çap kitablarının kataloqu 2018-ci ildə Bölmənin “Tusi” nəşriyyatı tərəfindən çap olunmuşdur [3]. Kataloqa 46 əlyazma və 136 çap kitabı daxil edilmişdir. Oxucularda geniş təsəvvür yaratmaq üçün əlyazmalar haqqında aşağıdakı suallara mümkün olduğu qədər cavab verilmişdir: əlyazmanın adı, müəllifi, katibi, dili, xətti, ornamentləri və miniatürü, tarixi, yazıldığı yer, necə başlanır, necə bitir, qısa məzmunu, ölçüsü, həcmi.

Fondda mühafizə olunan farsdilli əlyazma kitabları İslam ədəbiyyatı və mədəniyyətinin layiqli nümunələrindəndir. Bu mənəvi xəzinənin azərbaycançılıq ideologiyası mövqeyindən tədqiqi ədəbiyyatşünaslıq, tarixşünaslıq və mətnşünaslıq elmimizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.
2. Yarəhmədov N. İslam mədəniyyətində əlyazma kitabının bədii tərtibatı // “Hikmət” (elmi araşdırmalar toplusu). İİR-nin Azərbaycandakı Səfirliyi Mədəniyyət Mərkəzinin orqanı. Bakı, 2010, №16, s. 107-118. s. 113.
3. Farsdilli əlyazmalar və əski çap kitabları. Tərtibçilər F.Xəlilov, F.Eylazov. Naxçıvan: Tusi, 2018, 120 s.

Фарман Халилов

**Печатные книги и рукописи, написанные на
персидском языке и сохраняющиеся
в фонде рукописи Нахчыванского отделения НАНА**

РЕЗЮМЕ

В Нахчыванском отделе рукописей НАНА до сих пор сохраняются 182 древних печатных книг и рукописей. Эти рукописи охватывают различные области науки.

В статье представлена подробная информация о характеристиках рукописей фонда, написанных на персидском языке, анализируются их автор, секретарь, тема, содержание, художественное оформление и другие особенности.

Автор приходит к выводу, что эти рукописи являются достойными примерами исламской культуры.

Farman Khalilov

**Ancient manuscripts and print books preserved in the manuscripts
found of the Nakhchivan branch of ANAS**

SUMMARY

In Nakhchivan branch of ANAS, up to 182 ancient printing books and manuscripts are preserved. These manuscripts cover different areas of science.

The article gives detailed information about the characteristics of Persian manuscripts in the fund, their author, secretary, subject, content, setting, and other features are analyzing.

The author concludes that these manuscripts are worthy examples of Islamic culture.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 17.11.2018

Çapa qəbul olunma tarixi: 07.12.2018

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya üzrə elmlər doktoru, professor **Əbülfəz Quliyev**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.